

УДК 821.161.1.09 – 31

ТЕТЯНА КУШНІРОВА

(Полтава)

ОСОБЛИВОСТІ ХРОНОТОПУ В РОМАНІ «ДАР» В. НАБОКОВА

Ключові слова: Набоков В., жанр, стиль, жанровий зміст, домінанта, хронотоп, літературна традиція.

Роман «Дар» (1937) В. Набокова є поліжанровим літературним твором, який щоразу прочитується по-новому. Дослідники неодноразово наголошували на поліжанровості структури роману (М. Афанасьєв, М. Липовецький, Б. Бойд, Ж. Нива, П. Тамма, І. Паперно, О. Сконежна та ін.), визначаючи його як роман-матрьошку (С. Давидов) [4], роман-енциклопедію (Г. Майорова) [6], дзеркальну енциклопедію (І. Сухих) [9], роман-ребус-загадку (Ю. Апресян) [2], роман-кросворд (Нора Букс) [3] тощо. Літературознавець І. Сухих зазначає, що «Дар» – «рідкісна навіть для автора «Дару» енциклопедія жанрів, мікрожанрів, псевдожанрів» [9, с. 220]. Структура роману В. Набокова досить складна, однак, незважаючи на мозаїчність хронотопу, «Дар» відзначається органічною єдністю.

Основним чинником при визначенні жанру цього твору є хронотоп, що має багаторівневу структуру. «Принцип організації романної структури «Дару» стає принципом кодування, а сама структура тексту нагадує структуру кросворда» [3, с. 174]. Роман складається з кількох хронотопів, органічно поєднаних жанровим змістом: ідилічного, екзотичного, історичного, соціально-побутового. Домінантним стає соціально-побутовий хронотоп, стрижневим образом якого є Федір Костянтинович Годунов-Чердинцев, деміург, що творить художню реальність. Ідилічний часопростір стає відбитком минувшини, проглядається у споминах головного героя про дитинство та полишену країну, асоціюється з безтурботним раєм. Екзотичний хронотоп ініціює паралельну реальність, центральним героєм якої є батько-мандрівник Годунова-Чердинцева. В історичному хронотопі подається життєвий і творчий шлях М.Г. Чернишевського, критика, письменника, суспільного діяча середини XIX століття. Необхідно відзначити деміургічний складник особистості головного героя, оскільки саме його свідомість вимальовує декілька антитетичних реальностей. Наратор поринає у спомини, що характеризуються ідилічністю, творить в уяві цілий екзотичний світ, створює панорамний відбиток доби XIX століття.

Соціально-побутовий хронотоп стає стрижневим і пов'язує між собою різні шари роману. Символічною видається назва твору: «Дар» як символ творчості дає можливість авторові пов'язувати реальні та ірреальні хронотопи. Кожен із хронотопів деталізований і має певну систему образів: в екзотичному центральною постаттю є батько Годунова-Чердинцева, в ідилічному – члени родини (батько, мати, сестра головного героя, малий Федір), друзі, знайомі, в історичному – реальні та вигадані герої XIX століття, основним серед яких є М. Черни-

шевський, у соціально-побутовому – сам митець, Федір Годунов-Чердинцев, емігрант-письменник, представник німецького соціуму початку ХХ століття. Між різними видами хронотопів існують семантичні альянзи (Годунов-Чердинцев, Микола Гаврилович Чернишевський, Чернишевський Яша тощо).

Соціально-побутовий хронотоп, у якому існує головний герой, стає доміантним у романі. Герою не комфортно у межах цього часопростору, тому константним є мотив відчуження, що актуалізує мотив самотності, який проглядається вже в перших рядках. «Не дай Бог кому-либо знать эту ужасную унижительную скуку, – очередной отказ принять гнусный гнет очередного новоселья, невозможность жить на глазах у совершенно чужих вещей, неизбежность бессонницы на этой кушетке!» [8, с. 9]. Соціальна невизначеність не влаштовує героя та призводить до психологічних зрушень у його свідомості. Рід діяльності, репетиторство у реальному житті, вносить дискомфорт у спокійний плін буття. «Вдруг неприятное чувство опаздывания заменилось в душе Федора Константиновича отчетливым и каким-то нагло-радостным не явиться на урок вовсе, а слезть на следующей остановке и вернуться домой, к недочитанной книге, к внежителейской свободе, к блаженному туману, в котором плыла его настоящая жизнь» [8, с. 75]. Для соціально-побутового хронотопу характерний мотив ностальгії, що підтримує у свідомості героя психологічне невдоволення. Показовими стають роздуми героя щодо берлінця, який їхав із ним у трамваї: «<...> взглянув пристально на сидящего, читая его черты, он мгновенно сосредоточил на нем всю свою грешную ненависть (к жалкой, бедной, вымирающей нации) и отчетливо знал, за что ненавидит его» [8, с. 73]. Підсвідомість героя вимальовувала з особливою експресією психологічний портрет німця, однак розпізнавши у своєму супутникові російського емігранта, персонаж відчуває найтепліші почуття.

У соціально-побутовий хронотоп органічно вписується хронотоп міста (Берліна) з певними топосами: Груневальд (берлінська зона відпочинку), квартира Федора Костянтинівича, трамвай, квартира Чернишевських тощо. Ієрархічно найвище в структурі топосів стоїть Груневальд, у якому органічно поєднано дві стихії: природи та цивілізації. У цьому часопросторі межі соціально-побутового хронотопу розмиваються, тому герою комфортно перебувати в означеній зоні, де часом утрачається почуття реальності: «Выбрав тайный затончик среди камышей, Федор Константинович пускался вплавь. Теплая муть воды, в глазах искры солнца. Он плывал долго, полчаса, пять часов, сутки, неделю, другую. Наконец, двадцать восьмого июня, около трех часов пополудни, он вышел на тот берег» [8, с. 302]. Отже, Груневальд стає міні-хронотопом, уписаним у соціально-побутовий хронотоп, наділений просторово-часовою цілісністю, полярною берлінському хронотопу.

У соціально-побутовому хронотопі розпізнаються й ознаки ірреальності, оскільки константним є мотив долі, що скеровує життєвий цикл Федора Костянтинівича, та оніричність простору. Інстинктивно герой промовляє: «<...> что скрывается за всем этим, за игрой, за блеском, за жирным, зеленым гримом листвы? А что-то ведь есть, что-то есть! И хочется благодарить, а благодарить некого. Список уже поступивших пожертвованных: 10 000 дней – от Неиз-

вестного» [8, с. 295]. Оніричність, що виявляється через сни, галюцинації, виводить свідомість героя на метафізичний рівень та дозволяє вільно пересуватися між просторовими топосами. «Якісною ознакою, що вирізняє хронотоп «Дару», є його принципове тяжіння до неперервності, нескінченності» [7, с. 100]. Соціально-побутовий хронотоп стає центральним у романі з максимальною кількістю героїв, просторових площин, найвищою щільністю часу та максимальним обсягом. Цей хронотоп не є витвором фантазії, тому головний герой може впливати на нього.

У намаганні відійти від соціально-побутового часопростору автор сублімується на творчості. Невипадковими у романі стають інші три типи хронотопів: ідилічний, екзотичний, історичний. Примарні (ілюзорні) [7, с. 102] хронотопи взаємопоєднані та витворені свідомістю головного героя, який реально існує в соціально-побутовому хронотопі, зокрема топосі Берліна. Кожен із примарних хронотопів віддзеркалює підсвідомість головного героя та слугує для творчості, написання книги про буття. Ідилічний хронотоп пов'язаний із минулим та проектується крізь свідомість головного героя за допомогою поетичного слова, збірки віршів Годунова-Чердинцева, що цитується на сторінках роману. Екзотичний хронотоп нерозривно пов'язаний з ідилічним хронотопом і вималюваний крізь роздуми головного героя про ще не написаний роман про батька. Історичний хронотоп ґрунтовно представлений у книзі «Життя Чернишевського», вкрапленій у полотно роману. Ілюзорні хронотопи стають антитетичними соціально-побутовому, в якому існує герой-деміург.

Ідилічний хронотоп убирає в себе минуле головного героя, безтурботне дитинство на російській землі, в родовій садибі Льошино. Дослідник О. Долінін зазначав, що «подібно до Цинцинната (головний герой роману В. Набокова «Приглашение на казнь» – Т.К.) Федір Годунов-Чердинцев відтворює в пам'яті образ своїх Тамариних Садів – ідилічної, передреволюційної садиби Льошино, намагається розгадати таємницю батька, марить про «там» і сподівається залишити слід по собі хоча б у своїх книгах» [5, с. 3]. Ідилічний хронотоп характеризується статичністю, незмінністю, широтою відтворення, тяжіє до монументальності. «Он шел мимо валуна, мимо низеньких елок, становившимися совершенно круглыми под бременем снега: снег падал прямо и тихо, мог падать так три дня, пять месяцев, девять лет» [8, с. 71]. На застиглості цього часопростору, що іноді нагадує світлину, наголошував і сам автор: «Воспоминание либо тает, либо приобретает мертвый лоск, так что взамен дивных привидений нам остается веер цветных открыток» [8, с. 17].

Хронологічний складник цього хронотопу конкретизований: це час від народження героя: «Наш поет родился двенадцатого июля 1900 года в родовом имени Годуновых-Чердынцевых: «Лешино» [8, с. 13], до зникнення батька та вимушеної еміграції (середина 1919 року): «Мы прождали его (отца – Т.К.) два лета, до зимы 19-го года» [8, с. 122], «В течение полугода (до того, как дядя Олег почти насильно нас перевел за границу) мы пытались узнать, как и где он погиб, да и погиб ли» [8, с. 123]. Ідилічний хронотоп локалізований і представлений декількома локусами (Льошино, Петербург), характеризується статичністю та динамізується свідомістю головного героя.

Тісно переплетений з ідилічним екзотичний хронотоп, який надихає героя на творчі здобутки: «От бесед с отцом, от мечтаний в его отсутствие, от соседства тысяч книг, полных рисунков животных, от драгоценных отливок коллекций, от карт, от всей этой геральдики природы и кабастики латинских имен жизнь приобретала такую колдовскую легкость, что казалось – вот сейчас тронусь в путь. Оттуда я и теперь занимаю крылья» [8, с. 104]. Екзотичний світ характеризується ілюзорністю, чарівністю, змінністю, має циклічний час (сезонний, добовий тощо): «Весна ждала нас в горах Нянь-Шаня» [8, с. 109], «Близится вечер, натягивая тень на горные скаты» [8, с. 107]. Зближення ідилічного та екзотичного хронотопу відбувається не лише за рахунок циклічності часу, але й завдяки провідному персонажу, батьку Годунова-Чердинцева, вченого-ентомолога, що бере участь у наукових експедиціях топосами Азії, Монголії, Китаю, Тибету тощо. Цей тип хронотопу характеризується первісністю, оскільки максимально зближує людину з навколишнім середовищем, не зруйнованим надбаннями цивілізації. У цьому часопросторі актуалізується мотив потойбіччя, пов'язаний зі зміщенням фізичних законів: «Деревья казались ботаническим бредом: белая с алебастровыми ягодами рябина или береза с красной корой» [8, с. 110]. Батьку Годунова-Чердинцева комфортно в цьому просторі, «он был счастлив среди еще недоназванного мира, в котором он при каждом шаге безымянное именовал» [8, с. 108]. Для цього хронотопу константним стає мотив мандрів. Дорога виконує динамічну функцію, оскільки саме вона дозволяє виконувати герою просторові переміщення, з нею пов'язані найважливіші віхи життя батька Федора Костянтиновича. Переміщення у просторі, нові відкриття визначають буття героя. Конкретизуються й основні топоси, в яких Годунову-Чердинцеву-старшому довелося побувати: Ордос, Лоб-Нор, Куку-Нор, «Зоряний насип» тощо. Подаються й часові межі екзотичного хронотопу: від народження головного героя – до його дев'ятнадцятиріччя, моменту зникнення батька.

Мотив батька як носія «творчого» початку є константним у романі й таким, що пронизує всі типи хронотопів: в ідилічному та екзотичному – фактично, в інших – як «еталон» творчої особистості, що надихає головного героя на звершення. Образ батька у свідомості Федора зіставляється з образом російського класика – О. Пушкіна, поетичного «батька»: «От прозы Пушкина он перешел к его жизни, так что в начале ритм пушкинского века мешается с ритмом жизни отца» [8, с. 88]. Невипадково опис експедиції батька, вченого-ентомолога, в Азію, Монголію, Китай, Тибет мають паралелі з дорожніми нотатками Пушкіна – мандрівника Кавказом.

Апеляція до батька як носія «відображення» «золотої доби» стає тією «крапкою у круговому русі роману, від якої відходять «радіуси» персонажів, мікросюжети, тексти-«матрьошки», що є нескінченними» [11, с. 88]. Батько в романі стає тим «стрижнем», до якого відбувається повернення героя, та постаттю, що визначає особистісні цінності. Фази метасюжету (спомини героя про рідну садибу в дореволюційній Росії, перша книга віршів, навіяна споминами, роздуми щодо творчості корифеїв російської літератури (Пушкіна, Гоголя), зацікавленість долею Чернишевського, зустріч із Зіною Мерц) поєднуються постаттю батька, що

стає не лише еталоном високоосвіченої особистості, але й має автобіографічні риси.

Образ батька є визначальним в ілюзорних хронотопах, водночас він пов'язаний із потойбічними мотивами. Основною темою, до якої повертається Годунов-Чердинцев-старший у своїх роздумах, стає тема реальності-нереальності існування «я» і світу. Федір Костянтинович у спогадах констатує, що реальна причина мандрів батька полягає передовсім у розкритті таємниці реальності: «Мне иногда кажется, что <...> удаляясь в свое путешествие, он не столько чего-то искал, сколько бежал от чего-то, а затем, возвратившись, понимал, что оно еще с ним, в нем, неизбывное, неисчерпаемое» [8, с. 104]. Невипадково родом батьківських занять стає ентомологія – наука, що передбачає занурення в чарівний світ метеликів, що існують за своїми, індивідуальними законами. Фізіологічні особливості цього виду з енциклопедичною точністю представлено на сторінках роману [8, с. 100]. Тому ілюзорність загибелі батька є знаковою і такою, що породжує вільний наратив.

Із мотивом батька пов'язаний мотив повернення, характерний для роману як на мікрорівнях (фізичне повернення батька з мандрівок, метафізичне повернення героя у минуле, циклічне повернення у творчості (домінування поезії, прози)), так і макрорівнях (формально роман створений за принципом кола). Фінал роману повертає читача до початку, фактично заперечуючи попередню оповідь. «Множинність прочитання зумовлена як кільцевою композицією, так і структурним принципом кодування» [3, с. 181]. Відновлення тексту відбувається поступовим поверненням до нього. Основним даром Годунова-Чердинцева стає «вроджена здатність передбачати майбутнє» [1, с. 137]. «Это странно, я как будто помню свои будущие вещи, хотя даже не знаю, о чем они будут. Вспомню окончательно и напишу» [8, с. 174]. Герою залишається лише «витягти» готовий твір із підсвідомості, увіковічнити його на папері. Фінал роману сповнений надії, що персонаж розпочне оповідь про батька, його мандрівки, що кільцює структурно твір і повертає читача до екзотичного хронотопу.

Життєпис М.Г. Чернишевського, що вийшов з-під пера Федора Годунова-Чердинцева, має риси історичного хронотопу з детально прописаними часом і простором. У цьому часопросторі ґрунтовно відтворено минувшину, російську дійсність середини ХІХ століття, наведено зріз суспільно-політичних настроїв населення, змальовано окремі постаті людей на тлі передреволюційної доби. Художній час, що має біографічні риси, протікає плавно, без прискорення чи ретардації, з детальною хронологією: «Итак: 10 мая 55 года Чернышевский защищал в университете уже знакомую нам диссертацию, «Отношение искусства к действительности», написанную в три августовские ночи» [8, с. 212] або «4-го мая 64 г. приговор был объявлен Чернышевскому, а 19-го, часов в 8 утра, на Мытнинской площади, он был казнен» [8, с. 250]. Плавність часового плину, наявність датування надає роману глибокої достовірності, документальної точності.

Художній простір чітко структурований і наповнений топосами, що знаменують певні віхи життя М. Чернишевського. Кожен топос – це певний період життя, що відтворює становлення особистості: Саратов (народження), Петер-

бург (навчання), Саратов (одруження та викладацька діяльність), Петербург (викладання, журналістська діяльність, роман «Что делать?»), Сибір (каторга), Астрахань (переклад «Загальної історії Георга Вебера»), Саратов (смерть). Часте переміщення між топосами актуалізує мотив дороги, що є визначальним для цієї площини.

Дія відбувається на території Російської імперії, де початковою і фінальною точкою стає Саратов, тобто просторова сітка витворює коло, що уособлює всезагальну замкненість, камерність структури історичного хронотопу. Цей часопростір легко входить у соціально-побутовий завдяки певній ізоморфності, подібності, передовсім у філософському плані (домінантною є діалектика відносин людини і світу). Обидва хронотопи репродукують складний шлях людини в соціумі. Найважливішими стають проблеми взаємин особистості й натовпу, людини і світу, російської та європейської культури в умовах еміграції тощо.

Художній час роману загалом характеризується неперервністю та розширенням, оскільки поєднує декілька віддалених хроносів: М. Чернишевський жив і творив у середині XIX століття, Федір Костянтинович зростав у Росії на початку XX століття, Годунов-Чердинцев-старший, хоча представляє XX століття, однак його спосіб життя та спілкування з представниками культур Сходу дозволяє говорити про особливий «вічний» час, у якому перебуває герой. Ці хроноси поєднані свідомістю персонажа, який існує у XX столітті, пише книгу про М.Г. Чернишевського, часто занурюється у спогади та роздуми щодо долі батька-мандрівника. Зникнення батька актуалізує мотив безсмертя, оскільки немає документального підтвердження загибелі Годунова-Чердинцева-старшого. Цей мотив розкривається у різних часових площинах: «безсмертя» пам'яті про дитинство, «безсмертя» Чернишевського, примарне «безсмертя» батька, «безсмертя» Годунова-Чердинцева у російській літературі дає можливість говорити про спадковість часу та часову неперервність буття.

У змістовому плані ірреальні («екзотичний», «ідилічний», «історичний») хронотопи взаємопов'язані. Так, первісність і природність екзотичного часопростору стають прокляттям для М. Чернишевського в хронотопі історичному. Ідилічний і екзотичний хронотопи співвіднесені через персонажів: батька Годунова-Чердинцева, самого героя, його матері, а також через близьку часову локалізацію (кінець XIX – початок XX століття). Історичний та ідилічний хронотопи зіставляються крізь минуле й характеризуються замкненістю, закінченістю, тоді як екзотичному притаманний вільний наратив, що передбачає відкритість фіналу. Ірреальні хронотопи взаємопов'язані, оскільки спроектовані свідомістю головного героя та мають (або можуть мати) продовження на сторінках його творів. Соціально-побутовий хронотоп, що належить до реального типу, характеризується значним впливом на особистий простір героя та кільцює ірреальні хронотопи.

Особливо актуальним у романі стає особистісний хронотоп головного героя, що відзначається гармонійністю, цілісністю. Літературознавець І. Сухих зазначає: «На вістрі, в центрі цього багатозарового «дзеркального» роману» (Ж. Нива), органної книги, хору голосів стоятиме Федір Годунов-Чердинцев – ви-

гнанець, людина без певного роду заняття, поет» [10, с. 277]. Для біографічного часу героя не характерні механічність, безцільність існування, його творчий дар (ірреальність) здатен вплинути на дійсність, наситити її колористикою. Протягом твору особистісний хронотоп дещо змінюється, оскільки є підпорядкованим внутрішньому творчому існуванню: задуму та написанню нових творів, що є певними віхами духовного становлення головного героя. Особистісний час у романі поділяється на цикли, періоди створення чергового художнього твору, які стають щоразу новою сходинкою до становлення особистості.

Таким чином, просторово-часовий складник у жанровому наповненні твору відіграє визначальну роль, оскільки вказує на поліжанровість полотна. Значна кількість хронотопів (соціально-побутовий, історичний, ідилічний, екзотичний, особистісний), що зустрічаються на сторінках одного роману, дають можливість віднести цей твір до метароману та репрезентувати його жанр як біографічний з елементами автобіографізму. Синтез хронотопів констатує нову реальність, створену наратором, та формує вільний наратив, що тлумачиться індивідуально кожним реципієнтом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров В. Е. Набоков и потусторонность : метафизика, этика, эстетика / В. Е. Александров. – СПб. : Алетейя, 1999. – 320 с.
2. Апресян Ю. Д. «Дар» Набокова : поэтическая техника и тема / Ю. Д. Апресян // Туру tekstow: Zbior Studiow. – Warszawa : IBL, 1992. – С. 81–107.
3. Букс Н. Эшафот в хрустальном дворе. О русских романах Владимира Набокова / Нора Букс. – М. : Новое литературное обозрение, 1998. – 208 с.
4. Давыдов С. «Тексты-матрешки» Владимира Набокова / С. Давыдов. – СПб. : Кирцидели, 2004. – 158 с.
5. Долинин А. Истинная жизнь писателя Сирина : Две вершины – «Приглашение на казнь» и «Дар» / А. Долинин // Набоков В. В. Собр. соч. : в 5 т. / В. В. Набоков. – СПб., 2000. – Т. 4. Русский период. – С. 9–43.
6. Майорова Г. В. «Дар» В. Набокова как энциклопедия жанров / Г. В. Майорова // Весник МГОУ. – 2010. – № 1. – С. 196–200. – (Серия «Русская филология»).
7. Морозов Д. В. Художественное время и пространство в русскоязычных романах В. Набокова 1920–1930-х годов : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филолог. наук : спец. 10.01.02 «Русская литература» / Д. В. Морозов. – Кострома, 2007. – 17 с.
8. Набоков В. В. Собрание соч. : в 4 т. Т. 3 / В. В. Набоков. – М. : Правда, 1990. – 480 с.
9. Сухих И. Поэт в зеркалах / И. Сухих // Звезда. – 1999. – № 4. – С. 219–228.
10. Сухих И. Н. Книги 20 века : Русский канон : Эссе / И. Н. Сухих. – М. : Независимая Газета, 2001. – 352 с.
11. Яранцев В. Н. Семиотика «начала» и проблема структурного синтеза в посмодернистской прозе («Дар» В. Набокова) / В. Н. Яранцев // Крымский Набоковский научный сборник : Проблемы синтеза в культуре. – Симферополь, 2003. – Вып. 3. – С. 81–90.

ТАТЬЯНА КУШНИРОВА

ОСОБЕННОСТИ ХРОНОТОПА В РОМАНЕ «ДАР» В. НАБОКОВА

В статье рассматриваются жанровые особенности романа «Дар» В. Набокова. Выделяется жанровое содержание, анализируются жанровые доминанты, основные мотивы. Особая роль отводится хронотопам романа, рассматривается их взаимосвязь и иерархия. Выделяются особенности индивидуального стиля писателя, а также связь с литературной традицией.

Ключевые слова: Набоков В., жанр, стиль, жанровое содержание, доминанта, хроно-
топ, литературная традиция.

TATIANA KUSHNIROVA

CHRONOTOPE FEATURES OF V.NABOKOV'S NOVEL «THE GIFT»

The article deals with the genre features of V.Nabokov's novel «The Gift». It is provided the genre content, genre analysis of the dominant, basic motives. Special role allocates for the novel's chronotopes, discussed their relationship and hierarchy. Highlights of the individual writer's style and the relationship with the literary tradition.

Key words: V. Nabokov, genre, style, genre content, the dominant, chronotope, literary tradition.

Одержано 20.04.2013 р.